

Віктор Савчук*
(*Кам'янець-Подільський*)

Політичні переслідування наукової інтелігенції м. Кам'янця-Подільського у 1920–1930-х рр.

У статті аналізуються трагічні сторінки діяльності науковців і краєзнавців міста Кам'янця-Подільського 1920–1930-х рр. Зазначається, що попри високий авторитет у вітчизняних і зарубіжних колах, вони зазнали переслідувань та принижень.

Ключові слова: державна програма, історико-краєзнавчий рух, репресії, наукові установи, зарубіжні дослідники, національно-культурний розвиток, реабілітація.

На нинішньому етапі української державності надзвичайно важливим питанням є висвітлення невідомих сторінок минулого, які тривалий час замовчувалися з ідеологічних причин. У першу чергу йдеться про політичні репресії 1920–1930-х рр. проти «ворогів народу», «шпигунів» та «шкідників». Історіографія проблеми нараховує чимало праць. Бібліографічний покажчик, виданий Головною редколегією науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», містить понад 4,5 тис. позицій¹, покажчик Національної парламентської бібліотеки презентує теж понад 4 тис. монографій, статей, збірників документів, спогадів, матеріалів конференцій тощо².

Реалізація Державної програми науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» стала головною складовою дослідження природи та наслідків тоталітаризму в контексті загальноєвропейських підходів. Окрім загальних тенденцій

---

* *Савчук В.О.* — кандидат історичних наук, доцент, проректор із міжнародних відносин і зв'язків з органами самоврядування, державної влади та засобами масової інформації Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка.

¹ Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.): Бібліограф. покажчик / Авт. вступ. ст.: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов; упор.: С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. – К., 2007. – 456 с.

² Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Наук.-допом. бібліограф. покажчик / Авт.-упор. Є. Бабиць, В. Патока; авт. вступ. ст. С. Білокінь. – К.: Смолоскип, 2007. – 519 с.

проявилися і регіональні особливості, вивчення яких дозволяє бачити історичні явища у широкому розмаїтті та палітрі суспільних інтересів. У цьому контексті і досі залишається більше запитань, ніж відповідей, які стосуються механізмів репресивної політики, особливо її регіонального аспекту. Важливо на локальному прикладі дослідити причини, методи, наслідки її щодо національно свідомої інтелігенції, яка (як, приміром, у Кам'янці-Подільському) намагалася прислужитися суспільству у ділянці дослідження самотніх сторінок історії та культури унікального Подільського краю.

Треба зауважити, що вивчення механізмів репресивної політики щодо представників інтелігенції — організаторів краєзнавчого руху у регіонах України — викликало неабияку зацікавленість науковців. Нині вже опубліковано низку узагальнюючих праць³. Одними з перших дослідників репресій проти інтелігенції Поділля стали відомі вчені О. Завальнюк та М. Петров, які у колективній монографії «Репресоване краєзнавство» опублікували статтю про трагічну долю знаного науковця-краєзнавця, ректора Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (ІНО) у 1920-х рр. професора В. Гериновича⁴. Окремі сюжети зі згаданої тематики містяться у низці праць науковця-краєзнавця В. Прокопчука⁵. Деякі аспекти цієї проблеми у контексті реабілітації жертв політичних репресій на Хмельниччині висвітлюються Л. Місінкевичем⁶.

³ Репресоване краєзнавство (20–30-і рр.) / Ін-т історії України НАНУ; редкол. П.Т. Тронько (гол.) та ін. – К.: Рідний край, 1991. – 506 с.; Репресоване «відродження» / Упор. О. І. Сидоренко, Д. В. Табачник. – К.: Україна, 1993. – 399 с.; та ін.

⁴ Репресоване краєзнавство (20–30 рр.). – К.; Хмельницький, 1991. – 492 с.

⁵ Див., напр.: Прокопчук В.С. Краєзнавство Поділля. – К., 1998. – С. 75.

⁶ Місінкевич Л.Л. Вклад партійно-державних структур Хмельниччини в реабілітацію жертв політичних репресій у 1950-х рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. – Серія: Історія. – Вип. XII. – Вінниця, 2007. – С. 212–218; Його ж. Реабілітація жертв сталінських репресій на Поділлі у 1987–1989 рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2006. – Т. 8. – С. 169–183.

Значний фактологічний матеріал про репресії проти вчених Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту містяться у працях М. Алещенко, В. Нестеренка⁷.

Однак потреба узагальненого погляду на механізми репресивної політики, її негативні наслідки та встановлення історичної справедливості у поверненні забутих імен вимагала системного аналізу цієї трагічної сторінки історії наукової інтелігенції міста Кам'янця-Подільського. У даній статті зроблено спробу дослідити регіональні аспекти політичних репресій проти інтелігенції окремого міста, яке з кінця ХІХ ст. стало науково-освітнім центром Поділля, а також акцентувати увагу на негативних наслідках вказаного явища.

Слід підкреслити, що у м. Кам'янці-Подільському на початок 1920-х рр. сформувався осередок наукової, освітньої, медичної, культурницької інтелігенції, зосередженої у місцевих навчальних закладах — інститутах народної освіти та сільськогосподарському, низці технікумів, художньо-промисловій школі тощо. Місцеві діячі у період Української революції 1917–1920 рр. брали активну участь у національно-культурному житті регіону, ініціюючи просвітницькі програми, реалізуючи історико-регіональні та краєзнавчі дослідження.

Зазначимо, що історико-краєзнавчий рух завдяки зусиллям краєзнавців Кам'янця-Подільського здобув широке визнання як на Батьківщині, так і за кордоном, де були відомі імена професорів місцевих сільськогосподарського інституту Василя Храчевича, інституту народної освіти Олександра Красівського, Нестора Гаморака, Олександра Полонського, Петра Клименка, Івана Любарського та авторитетного дослід-

---

⁷ *Алещенко М.І., Нестеренко В.А.* Діячі краєзнавчого руху — викладачі Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту (1920-ті роки) // *Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи*: Наук. зб. — Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. — С. 341–344; *Їх же*. Професор В. П. Курневич — відомий вчений-зоолог Поділля // *Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць*. — Кам'янець-Подільський, 2003. — Т. 3. — С. 190–196; *Нестеренко В.А.* «Червоний» ректор Ф. А. Кондратський // *Там само*. — Кам'янець-Подільський, 2006. — Т. 7. — С. 155–163.

ника Поділля Юхима Сіцінського. Про високу вагу кам'янець-подільських учених свідчить обрання у червні 1927 р. члена Українського комітету краєзнавства В. Гериновича делегатом від ВУАН на Всеслов'янський конгрес географів та етнографів, який проходив у Варшаві. Ботанік Василь Храневич на запрошення зарубіжних колег проходив стажування у Німеччині. Загалом краєзнавці міста підтримували зв'язки з майже 100 організаціями і науковими інституціями, понад 20 з яких були зарубіжними. Науковці з інших міст України приїжджали до Кам'янця-Подільського для проведення своїх досліджень. Це — археолог Рудинський, антрополог Носов, етнографи Климент Квітка, Олена Курило та ін.⁸ Активні зв'язки з кам'янчанами підтримували академіки Микола Новицький і Павло Тутківський⁹.

Оцінюючи ефективність діяльності краєзнавчих структур Кам'янця-Подільського, Український комітет краєзнавства у своєму звіті (1 січня 1929 р.) наголошував:

«Слід зауважити своєрідну форму краєзнавчої праці на Кам'янецьчині. Округовий комітет краєзнавства зв'язаний із краєзнавчим товариством у Кам'янці і дванадцятьма районними організаціями, які об'єднують і направляють працю численних гуртків при школах, сільбудах та клубах. Отже, можна сказати, що Кам'янецьчина перевела найповніше організаційні форми, спроектовані на першій краєзнавчій нараді, а робота краєзнавча на Кам'янецьчині свідчить за цілковиту правильність цих організаційних форм»¹⁰.

Така ініціативна творча робота інтелігенції занепокоїла владу, яка вдалася до політичних репресій. У кам'янецькому контексті перманентні переслідування можна розподілити на три етапи: 1921–1923 рр.; середина 1920-х рр.; кінець 1920-х (справа «СВУ») — 1930-ті рр. Зазначимо, що на хід репресій у місті, як і на Поділлі загалом, вплинуло декілька

⁸ ГДА СБ України, м. Хмельницький, спр. 59171 фп: Геринович Володимир Олександрович, арк. 24 зв.

⁹ Тутківський П.А. Краєвиди України / Науково-популярний нарис. — К.: ДВУ, 1929. — С. 17–19.

¹⁰ Краєзнавство. — 1928. — № 6. — С. 91–92.

обставин. По-перше, це була прикордонна територія, тому влада гостро реагувала на різноманітні прояви інакодумства. По-друге, під час Української революції 1917–1920-х рр. тут осіла велика група національно свідомої інтелігенції, котра не прагнула емігрувати, але й байдуже ставилася до нової влади. По-третє, регіон відзначався багатонаціональним складом населення, а найбільшими етнічними групами були поляки та євреї (дещо менше нараховувалося німців і чехів). Саме тому національні операції («польська», «німецька» лінії, «сіонізм») проходили тут з особливою інтенсивністю.

На першому етапі більшовицька влада намагалася радянізувати інтелігенцію. Лідери РКП(б)/КП(б)У були впевнені, що науковці та митці сповідували ідеали «петлюрівщини». Протягом 1921–1922 рр. на рівні політбюро ЦК КП(б)У, наприклад, декілька разів обговорювався політичний стан кам'янець-подільських вишів¹¹. Представників влади не влаштовували національно-культурні пріоритети української інтелігенції. Так, 23 листопада 1922 р. ДПУ радянської Росії надіслало в Україну цілком таємний циркуляр «Про антирадянський рух серед інтелігенції», в якому, зокрема, зазначалося, що півтора роки існування радянської влади в умовах непу виявили значну зміну в настроях, тактиці і групуванні антирадянської інтелігенції, котра, на думку ДПУ, стала на шлях відкритої опозиції радянській владі. Відтак вимагалось серед професури і студентства організувати мережу інформаторів, створити у вишах «бюро сприяння з політично благонадійних людей», поклавши на них справу вербування безпартійних інформаторів, а також детально висвітлювати політичні настрої професорської і студентської маси, усіх угруповань, включаючи наукові гуртки й асоціації, показувати політичні «фізіономії» всіх професорів, викладачів та активних студентів, усі випадки використання кафедри для «контрреволюційної пропаганди» під час лекцій. Вимагалось також на кожно-

¹¹ Савчук В.О. Краєзнавчий рух м. Кам'янець-Подільського у 1921–1923 рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2006. – Т. 6. – С. 209.

го професора і політично активного студента завести картки-формуляри, в які записувати свідчення інформаторів¹². Документ віддзеркалював курс вищого партійного й державного керівництва радянської Росії та України на витіснення з політичного, економічного, соціально-культурного життя «антирадянські» налаштованої інтелігенції.

Президія ВЦВК 5 січня 1922 р. створила комісію з адміністративного виселення у складі Каменева, Курського, Уншліхта¹³. 9 серпня комісія політбюро ЦК РКП(б) обговорила список українських діячів, складений повноважним представництвом ДПУ України, до якого було внесено 77 прізвищ — мешканці Харкова, Одеси, Києва та Поділля. Із семи представників подільської інтелігенції шестеро були з Кам'янець-Подільського ІНО (керівник кафедри геодезії проф. М. Бауер, приват-доцент К. Копержинський, голова педагогічної ради Запольський, викладачі Окісюк, Орлов та ін.). У характеристиці на Костя Копержинського записано, що він —

«великий націоналіст, син священика, у націоналізмі доходить до абсурду — розвівся з дружиною, тому що вона росіянка».

М. Бауер —

«брав активну участь у петлюрівському русі. Раніше, при Петлюрі, працював у департаменті землеробства. Тип шкідливий»¹⁴.

У доповідній записці ДПУ, адресованій політбюро ЦК РКП(б) («Про антирадянські угруповання серед інтелігенції», 1 липня 1922 р.) інтелігенції інкримінувалася участь у різних товариствах. Зокрема, зазначалося, що

«навколо товариств, які виникли останнім часом (наукових, торгово-промислових), згуртовуються усілілі від розгрому революції антирадянські елементи, які виступають у громадському житті країни із завуальованими закликами до повалення радянської влади».

¹² Высылка вместо расстрела. Депортация интеллигенции в документах ВЧК-ГПУ. 1921–1923. – М.: Рабочий путь, 2005. – С. 131–135.

¹³ Там же. – С. 59.

¹⁴ Там же. – С. 97.

Більшовицька влада розпочала чинити тиск на різні громадські організації. Уже 12 червня 1922 р. Президія ВЦВК затвердила правила про діяльність товариств студентів і наукових працівників вишів, за якими не тільки обмежувалася їх діяльність, а практично створювалися умови для згортання праці. За таких обставин у 1922 р. припинило своє функціонування Товариство подільських природодослідників у Кам'янці-Подільському. Особливо активно велася робота з радянської «Просвіти», які відігравали важливу роль у вивченні історії, традицій українського народу, популяризації рідної мови та культури. Тиск на «Просвіти» завершився ліквідацією у 1923 р. на Поділлі усіх осередків¹⁵.

Щоб надати роботі з нейтралізації національно свідомої інтелігенції організованості, наркомат освіти УСРР через органи політосвіти розповсюджував обіжники та інструкції, якими визначалися порядок і завдання політичної перевірки, зокрема, вчителства¹⁶. Паралельно місцеві апарати ДПУ УСРР розпочали переслідування «антирадянської» інтелігенції. Так, 25 березня 1921 р. у Кам'янці-Подільському було заарештовано Ю. Сіцинського. Під вартою його тримали більше тижня. На захист відомого краєзнавця виступила рада інституту соціально-гуманітарних наук, яка у рішенні від 26 березня 1921 р. заявила про безпідставність такого кроку ДПУ, підкресливши, що відсутність Ю. Сіцинського негативно впливає на навчальний процес та стан збереження цінних музейних колекцій¹⁷. Але й після звільнення з-під арешту органи влади не давали вченому спокою. Уже 7 квітня представник житлового відділу вчинив трус у його помешкан-

---

¹⁵ Кучеров Г.Г. Робота сільських «Просвіт» Подільської губернії щодо забезпечення населення літературою (1917–1923) // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т. 5. – С. 41.

¹⁶ Культробота спілки Робос // Путь просвещения (Харьков). – 1923. – № 11/12. – С. 236.

¹⁷ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО), ф. Р.302, оп. 1, спр. 20, арк. 160.

ні. Із цього приводу у заяві на ім'я комісара навчального закладу Ю. Сіцінський писав, що представник влади реквізував

«для співробітника штабу армії відро для води, каструлю, емальовану велику миску».

За два дні, 9 квітня, прийшов інший представник влади, та, пред'явивши реквізиційний ордер, забрав ковдру¹⁸. Із приводу зловживань під час арешту Ю. Сіцінського у заяві, адресованій голові науково-шкільної ради, професор П. Клепатський зазначав, що під час обшуку в домі Ю. Сіцінського агенти ДПУ забрали 8 свічок вагою 2,5 фунти — через це він не може вечорами вести документацію як секретар комітету охорони пам'яток та готуватися до лекцій¹⁹.

У 1922 р. Ю. Сіцінського звільнили з Кам'янець-Подільського ІНО як колишнього «церковника», однак він не міг замовчувати того факту, що 6 травня комісія з вилучення церковних цінностей забрала чимало срібних речей із місцевого археологічного музею. У результаті дещо вдалося повернути, але це негативно відбилося на подальшій долі вченого. У жовтні його звільнили з посади директора Кам'янець-Подільського музею і лише втручання академіка Д. Багалія допомогло Ю. Сіцінському повернутися до праці.

Органи ДПУ також переслідували професора П. Клименка. Вчений змушений був залишити Кам'янець-Подільський і виїхати до Києва. Під арештом побував і професор П. Клепатський, який після звільнення перебрався до Полтави. Загроза арешту змусила Костя Копержинського, Володимира Герасименка, Євгена Сташевського, Миколу Грінченка залишити Кам'янець-Подільський.

Таким чином, на кінець 1923 р. інтелектуальний потенціал міста зазнав відчутних кадрових втрат, що негативно позначилося на результатах студіювань. Кращі наукові сили залишили місто, але не полишили улюбленої справи — науково-краєзнавчих досліджень. На новому місці вони з притаман-

¹⁸ ДАХМО, ф. Р.302, оп. 1, спр. 20, арк. 129.

¹⁹ Там само.

ною їм енергією знову проводили наукові пошуки. П. Клименко, наприклад, став провідним співробітником науково-дослідної кафедри, очолюваної М. Грушевським. П. Клепатський доклав багато зусиль до відновлення діяльності Полтавського наукового товариства. Є. Сташевський плідно працював у наукових установах Києва. В. Герасименко допомагав академікові М. Слабченку налагоджувати діяльність наукового товариства в Одесі, а Кость Копержинський активно працював разом з академіком В. Перетцом у ленінградському товаристві дослідників української історії, мови та культури.

Наступним етапом репресій щодо національно свідомої інтелігенції Кам'янець-Подільського стала фабрикація кримінальної справи «Спілки визволення України», за якою проходили культурно-освітні діячі Поділля, активні учасники краєзнавчих досліджень. У першу чергу під репресії потрапила так звана «стара інтелігенція» — з дореволюційним минулим, галичани за походженням. Саме вони здебільшого становили кістяк науково-краєзнавчих організацій Кам'янець-Подільського, які діяли в ІНО, сільськогосподарському інституті, хімічному технікумі, музичній та художній школах.

Кінець 1920-х рр. висвітлив нові тенденції у розгортанні історико-краєзнавчих досліджень регіону, які були продиктовані політичним тиском владних структур на краєзнавчий рух загалом. Поступово із наукових планів зникли проблеми національно-культурного розвитку, які були основою для формування національної самосвідомості. Натомість активно пропагувалися дослідження, пов'язані з виробничими силами, революційним рухом або традиціями революційної боротьби у краї²⁰. Під таким кутом зору публікувалася низка матеріалів в газеті «Червоний кордон», організувалася робота зі створення нових експозицій у краєзнавчих музеях та музеї ім. Коцюбинського у Вінниці. На перший план виходять дослідження місцевого Істпарту, головна увага в яких

---

²⁰ Див., напр.: *Геринович В.О.* Мінеральні копалини нашої області і їх пристосування в господарстві // *Більшовицька правда* (Вінниця). – 1932. – 9 травня. – С. 2.

зосереджувалася на викритті «ворогів пролетарської революції», участі «народних мас» у боротьбі «за владу Рад». Цю тенденцію підтвердила V Всесоюзна нарада істпартівських працівників (січень 1929 р.). Із метою надання цій роботі більш масштабного і конкретного характеру президія ВУЦВК 7 січня 1929 р. реорганізувала український Істпарт у Науково-дослідний інститут історії партії і Жовтневої революції²¹. Такі дії стали поштовхом до переносу акцентів у гуманітарних науках та історико-краєзнавчому русі.

Під зміну векторів у науковій та краєзнавчій діяльності підводилася необхідна теоретична база. У січні 1929 р., наприклад, Кам'янець-Подільська окружна інспектура народної освіти на місця (у райони, школи) розіслала тези доповіді «Краєзнавство і його значення у соціалістичному будівництві». У документі наголошувалося, що основною метою наукової та краєзнавчої роботи є зміцнення економічної могутності країни. Вимагалось, щоб це головне завдання стояло у центрі наукової та краєзнавчої роботи й «ні в якому разі не відсувалося на задній план». Наголошувалося, що з багатьох компонентів, які можуть відігравати в економіці країни певну роль, необхідно обирати більш вагомі: «боротьба зі шкідниками сільського господарства», «зміцнення соціалістичного сектора» тощо. Одночасно акцентувалася увага на тому, що краєзнавчі проблеми мають тісно ув'язуватися із наполегливою роботою з економічного піднесення країни²².

Зміна в ідеологічному підґрунті української науки та громадських рухів підсилювалася політичними переслідуваннями потенційних і явних «противників радянської влади». У 1929 р. розпочинається хвиля репресій проти науковців та викладачів навчальних закладів міста у зв'язку зі справою «СВУ». Зокрема, було заарештовано викладачів ІНО — зоолога Олексу Кожухіва, Дмитра Богатського. 30 серпня 1929 р. під варту взяли активного учасника місцевих національно-

²¹ *Сарбей В.Г.* Істпарті та їх місце в розвитку історичної науки на Україні // Укр. істор. журн. – 1967. – № 1. – С. 10.

²² ДАХмО, ф. Р-5, оп. 1, спр. 537, арк. 2.

культурних програм Юхима Філя. Характерно, що слідство звинуватило його в тому, що він разом зі В. Зборовцем, Ю. Сіцинським, В. Герасименком та іншими організував у Кам'янці-Подільському наукове товариство, яке стало філією Всеукраїнської академії наук, а його кістяк складався з «українсько-шовіністичної інтелігенції».

У лютому 1927 р. Ю. Філь і Д. Богатський провели бесіди з членами товариства, щоби при виборах не допустити у президію партійців. Інкримінувалося також те, що Ю. Філь рекомендував студентам читати «Чорну раду» Куліша, «Сонячну машину» Винниченка, не пояснюючи, що ці твори «антирадянські». Слідчі ДПУ звинуватили Ю. Філя, що, «вербуючи в наукове товариство» нових членів, той намагався добирати винятково «своїх людей», оберігаючи товариство від комуністичного впливу. Викладаючи українську літературу в ІНО, він підкреслював національно-визвольні моменти боротьби українського народу. Будучи секретарем наукового товариства, підтримував зв'язок із контрреволюційними колами ВУАН, відвідував С. Єфремова, М. Зерова, О. Гермайзе, керівників та активних членів СВУ²³. За жодним із пунктів звинувачень Ю. Філь винним себе не визнав. Однак це не завадило кинути його за ґрати.

Кінець 1920-х – початок 1930-х рр. ознаменувалися впровадженням форсованої колективізації. Насильницькі методи її здійснення викликали спротив серед різних прошарків українського суспільства, у тому числі й у подільському селі. У с. Нестерівці Дунаєвецького району навіть спалахнуло стихійне повстання, на придушення якого були кинуті військові частини.

На такому тлі розпочався черговий наступ на національно свідому інтелігенцію. Показовою стала заява, подана 30 листопада 1932 р. до Управління науковими установами УСРР керівником секції прикладної геології і ґрунтознавст-

²³ Завальнюк О.М., Трембіцький А.М. До біографії наукових зв'язків та здобутків Ю.П. Філя // Освіта, наука і культура на Поділлі: 36. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т. 4. – С. 157–158.

ва науково-дослідної кафедри при Кам'янець-Подільському ІНО професором Олександром Красівським. Він, зокрема, писав, що

«після п'ятирічної праці на кафедрі у зв'язку з асигнуванням по секції дослідної роботи у сумі 40–55 крб. на рік мушу цілковито зректися керівництва секцією і відмовитися від роботи на кафедрі. Утримання моє по кафедрі 55 крб. місячно зберегти за мною до 1 січня 1933 року, після чого рахувати мене вибув-шим зі складу кафедри як її працівника»²⁴.

13 грудня 1933 р. у Харкові заарештували колишнього ректора Кам'янець-Подільського ІНО професора В. Гериновича, котрому інкримінувалася участь у міфічній підпільній організації з метою «повалення існуючого ладу». Саме ця організація, за версією слідства, у квітні–травні 1931 р. стояла за селянським збройним повстанням у селах Нестерівці і Тернова Дунаєвського району. На думку чекістів, підготовка до цих виступів здійснювалася ще в 1930 р. шляхом агітаційної праці у селах, яка проводилася під прикриттям екскурсій і культпоходів, а також під час роботи геологорозвідвальної партії. Члени наукового товариства виїжджали на села нібито для ведення фольклорно-етнографічних досліджень, а фактично вели «контрреволюційну роботу». Це, зокрема, Гагенмейстер, Філь, Герасименко²⁵.

Також заарештували відомого науковця, професора Кам'янець-Подільського ІНО І. Любарського. Він народився у с. Сеньково Куп'янського повіту, закінчив Київську духовну академію. У 1919 р. був обраний приват-доцентом Кам'янець-Подільського державного українського університету. Із 1920 р. до середини 1932 р. працював у Кам'янець-Подільському ІНО. Брав активну участь у різноманітних проектах наукового, краєзнавчого товариств, науково-дослідної кафедри, підготував та опублікував низку праць із філології²⁶. Його звинуватили у «контрреволюційній діяльності» і рішенням

²⁴ ДАХМО, ф. Р-302, оп. 4, спр. 31, арк. 12.

²⁵ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 59171, фп: Геринович Володимир Олександрович. – арк. 23–24.

²⁶ Т. Г. Шевченко // Червоний кордон. – 1927. – 10 березня.

судової трійки при колегії ДПУ УСРР від 20 вересня 1933 р. за статтями 54-11 КК УСРР засудили до 3 років північного заслання. 2 листопада 1937 р. він був повторно заарештований у Вологодській області і рішенням колегії НКВС СРСР та прокурора СРСР від 25 листопада 1937 р. засуджений до розстрілу²⁷.

Велика група науковців із Кам'янця-Подільського, а саме: професор інституту птахівництва М. Геращенко, професор сільськогосподарського інституту, завідувач відділу селекції інституту птахівництва С. Плюйко, викладач інституту соціального виховання А. Розенкранц, директор ботанічного саду ІСВ Ф. Панасюк, асистент кафедри фізіології інституту культур Ф. Наливайко, викладач інституту соціального виховання М. Курневич, професор кафедри зоології інституту птахівництва В. Храневич, викладач інституту соціального виховання Г. Бутко, викладач Артемівського інституту соціального виховання М. Савченко (усього 11 осіб) було притягнуто до кримінальної відповідальності за міфічним звинуваченням у належності до «Української військової організації». Вона, як засвідчив висновок прокурора Кам'янець-Подільського прикордонного загону ДПУ, свою діяльність на Кам'яничині спрямовувала на:

- а) збереження і згуртування української націоналістичної інтелігенції;
- б) концентрацію шовіністичних, соціально чужих радянській владі кадрів студентства в інститутах і виховання їх у дусі підготовки до збройного повалення радянської влади;
- в) шкідництво по лінії сільського господарства на базі організаційної діяльності у сільськогосподарському інституті;
- г) насадження і згуртування повстанських осередків на периферії через наукові експедиції й екскурсії членів контрреволюційної організації, а також організацію збройного повстання у квітні–травні 1931 р. на Кам'яничині, придушеного органами ДПУ²⁸.

²⁷ ДАХМО, ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-5966, т. 2, арк. 401.

²⁸ Там само, арк. 191–192.

Більшість цих діячів були відомі громадськості міста й регіону як освітяни, науковці, учасники краєзнавчого руху. Вони ініціювали екскурсії, популяризували пам'ятки історії, ставали на перешкоді їх плондруванню. Безумовно, така активна позиція не могла бути непоміченою органами ДПУ, які вишукували будь-яку причину, щоби позбутися цього «шкідливого елемента». Головним аргументом при звинуваченні виступала наукова та краєзнавча діяльність. Так, у протоколі допиту заарештованого М. Савченка від 25 липня 1932 р. відбився весь трагізм непересічної особистості, яка намагалася служити українській громаді. Зазначимо, що М. Савченко — інтелігент радянської формації — закінчив сільськогосподарський інститут у Кам'янці-Подільському. У 1926–1928 рр. студентом працював секретарем окружного краєзнавчого комітету. Згодом викладав у Кутківському сільськогосподарському технікумі Чемеровецького району. Унаслідок утисків і переслідувань переїхав у місто Артемівськ, де працював доцентом місцевого інституту соціально-виховання.

Заарештований на Донбасі М. Савченко у протоколі допиту під тиском слідчих підтвердив «наявність контрреволюційної націоналістичної організації в Кам'янці-Подільському на чолі з професором Гериновичем В.О.». Його змусили дати свідчення, що краєзнавче товариство «фактично було ширмою для контрреволюційної роботи під виглядом краєзнавчої діяльності, чим розповсюджувало ідеї контрреволюційної організації на периферії» з метою «ігнорування заходів уряду, культивування і насадження націонал-шовіністських теорій, виховання кадрів у буржуазно-націоналістичному дусі»²⁹.

«Контрреволюційна шкідницька» робота М. Савченка як секретаря краєзнавчого товариства, на думку слідчого, полягала в тому, що:

1. На засіданні комітету краєзнавчого товариства він підтримував пропозиції Гериновича про випуск шкідливих книг

²⁹ ДАХмО, ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-5966, т. 2, арк. 130.

- «Кам'яниччина» ч. 1, 2, в яких пропагувалися явно буржуазні націоналістичні теорії, з класово ворожих позицій висвітлювалась історія Кам'яниччини з гетьманами, отаманами, гайдамаками, що збурювало націонал-патріотичні почуття кам'янчан.
2. За дорученням Гериновича, через працівника окрнаросвіти домогся державних коштів для оплати видання в кількості 500 примірників книг «Кам'яниччина» ч. 1, 2, які розповсюджувалися серед населення, а гроші, отримані за це, брав особисто Геринович на потреби організації.
  3. Облік праці і членства товариства ставив так, щоб вони сприяли поповненню краєзнавчого товариства необхідними організації людьми і прикривали контрреволюційну діяльність на периферії у краєзнавчих осередках.
  4. Із метою контрреволюційної роботи у краєзнавчому товаристві Геринович налагодив зв'язок із петлюрівською еміграцією за кордоном через сина члена організації Сіцинського Юхима, який емігрував у Прагу³⁰.

У протоколі допиту від 27 липня 1933 р. наголошувалося, що низовими контрреволюційними осередками були саме краєзнавчі центри, які спеціально організовувалися уповноваженими краєзнавчого товариства. Для підсилення «контрреволюційної» роботи використовувалися експедиції з кінозйомок, геологічні роботи. Керівниками периферійних структур у м. Смотричі був син попа Георгіїв, у с. Баговиця Староушицького району — колишній офіцер Драгобецький, у м. Китайгород — учитель Кабачинський, який раніше служив в Українській галицькій армії³¹.

Як «видобували» свідчення у цій справі, вказував у заяві на ім'я генерального прокурора СРСР колишній в'язень С. Плюйко. Він писав, що слідчий викликав його ночами декілька днів поспіль. Йому не давали можливості спати, морили голодом, змушували годинами нерухомо стояти на одному місці, у результаті чого ноги дуже набрякали. Доведений

³⁰ ДАХМО, ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-5966, т. 2, арк. 133.

такими методами ведення «слідства» до відчаю, він погодився дати необхідні свідчення³². Подібні методи застосовувалися і до професора К. Геращенко, який у стані повного нервового розладу підписав усі папери.

Постановою трійки при колегії ДПУ УСРР від 3 березня 1933 р. А. Розенкранц, М. Геращенко, С. Плюйко, Ф. Панасюк, Ф. Наливайко, М. Курневич і В. Храневич були засуджені до п'яти, а Г. Бутко — до трьох років позбавлення волі. М. Савченко на три роки був висланий у Західносибірський край.

Принагідно зауважимо, що «репресіям» піддавався і науковий доробок професорів-викладачів. Їхні праці вилучалися як «шкідливі». Так, наприкінці грудня 1933 р. методична рада Кам'янець-Подільського педагогічного інституту ухвалила постанову «Про шкідницькі настанови підручника В. П. Храневича “Курс загальної зоології” (1930 рік) у світлі марксистсько-ленінської методології». Чи не найголовнішим звинуваченням було те, що він був виданий українською мовою, а саме Інститут мови в Києві вважався найактивнішим осередком «СВУ». Одночасно підкреслювалося, що підручник написаний за «буржуазною методологією».

13 липня 1934 р. відбулися збори студентів-заочників біологічного відділу, де також слухалося питання «Про шкідницькі настанови підручника В. П. Храневича “Курс загальної біології”». У резолюції зазначалося, що підручник насичений «націоналістичною термінологією», у ньому

«помітна тенденція до затушовування здобутків соціалістичної науки Радянського Союзу, до недооцінки досягнень і друкованого слова братерської РСФРР».

Збори ухвалили вважати підручник «шкідливим» і не допускати до використання в навчальних закладах³³.

³¹ ДАХмО, ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-5966, т. 2, арк. 139.

³² Там само, арк. 242.

³³ *Алещенко М.І., Нестеренко В.А.* Професор В. П. Храневич — відомий учений-зоолог Поділля. — С. 195.

Більшість активних науковців-краєзнавців міста Кам'янця-Подільського вже до кінця 1933 р. опинилися за ґратами. Вони пройшли важкий шлях поневірянь і принижень, зазнали тортур та переслідувань. Після відбуття зазначеного покарання їх повторно заарештовують і знову засуджують. Уже в період розвінчання культу особи Сталіна вони борються за відновлення свого чесного імені. З хвилиною арештів надовго припинилася наукова краєзнавча робота товариств і наукових структур міста, і лише з початком створення «Історії міст і сіл Української РСР» (1960–1970-ті рр.) пошуково-краєзнавча діяльність у Кам'янці-Подільському відновлюється.

Віктор Савчук. Политические преследования научной интеллигенции г. Каменца-Подольского 1920–1930-х гг.

В статье анализируются трагические страницы деятельности учёных и краеведов города Каменца-Подольского 1920–1930-х гг. Указывается, что, несмотря на высокий авторитет в отечественных и зарубежных кругах, они подверглись преследованиям и унижениям.

Ключевые слова: государственная программа, историко-краеведческое движение, научные учреждения, национально-культурное развитие, реабилитация.

Viktor Savchuk. Political repressions of scientific intelligentsia in Kamyanets-Podolskyi during 1920th – 1930th.

Based on modern sources the tragic events of scientist and local historians of Kamyanets-Podolskyi during 1920th – 1930th were investigated. It was marked that despite high authority of Kamyanets-Podolskyi scientist and local historians among domestic and foreign circles, they suffered persecution and humiliation.

Key words: government program, historical regions study motion, repressions, scientific establishments, foreign researchers, national and cultural development, rehabilitation.